

Vitsen – under språkets yta

Sören Sjöström, docent i allmän språkvetenskap

De flesta människor har väl någon gång kommit i kontakt med den speciella form av skämtsamhet som uttrycks i vitsar. Man skulle kunna säga att vitsandet baseras på språkanvändarens förmåga att tränga under ”språkets yta”, det vill säga att konstruera tolkningar som inte är de mest uppenbara. Det är inte alla som är trakterade av denna form av humor. Så ansåg, till exempel, den engelske 1600-talsförfattaren John Dryden vitsandet vara ”den lägsta och simplaste sortens kvickhet” (”the lowest and most groveling kind of wit”). Andra författare har påpekat att vitsandet har ett stort värde i vissa kulturer. Man kan anta att vitsandet har flera funktioner: det är ett sätt för en talare att demonstrera sitt skarpsinne och sin humor. (Ordet *vits* härrör historiskt från tyskans *witz*, ’esprit, kvickhet’, och ytterst från fornhögtyskans *wizzi*, ’vetande, förstånd’.) Vitsandet kan också tänkas ha en rent interpersonell funktion. Det är ganska vanligt på vissa arbetsplatser att en nyanställd blir utsatt för vitsande som möjligen kan ha som syfte att undersöka den nytilkomnes attityd.

I det här föredraget kommer jag inte att uppehålla mig vid de sociala aspekterna av vitsandet utan i stället försöka ge en antydning om vilka olika språkliga förmågor som kommer till användning. Jag ger mig raskt in i ämnet med att ge femton exempel på vitsar där jag särskilt har markerat det uttryck med fet stil som jag anser vara det som utlöser själva vitsen.

Homonymi

En vanlig uppfattning är att vitsandet baseras på förekomsten av två likalydande ord, som i följande exempel:

- (1) Hellre en tia i handen än en **tjuga** i foten
- (2) A: Det var en rolig liten båt
B: Ja, jag tror den **driver** med oss

- (3) A: Jonasson vitsar så det blixtrar om det
B: Blixtrar den ene så **åskar den andre**
- (4) Britain rules the waves but US **waives the rules**
- (5) A: Inte visste jag att du är så musikalisk? (sagt när B sätter sig i en trasig karmstol och ett stycke ur karmen lossnar)
B: Hur så?
A: Du tog just ett stycke ur **karmen**

I det följande kommer vi se att homonymi endast är ett av de medel en vitsare kan använda sig av.

Ljudlighet

Ett mindre avancerat sätt att forma en vits är att förvränga uttalet av ett uttryck. Denna vits uttalades i samband med vinter-OS i Calgary, Kanada:

- (6) A: De går enna dålit för dom svenska skidåkarna
B: De e la inte så kônstit, dom åker ju skidor i **Klibbiga Bergen**

Polysemi

Ett vanligt förhållande i språk är att ett och samma ord, eller fras, har flera betydelser.

- (7) Det här måste firas, sa farbror Joakim
och **slog upp** champagne i ordlistan
- (8) A: Jag skulle vilja träna upp min koncentrationsförmåga
B: Du får väl åka på **koncentrationsläger** nästa sommar
- (9) Hellre torsk i Göteborg än **sik(h)** i Indien

Hyponymi

Många uttryck är relaterade till varandra genom över- och underordning. I (10) ställer A en inledande fråga som innehåller *behandla* och *djur*. Den ovanliga frågan tvingar B till en motfråga, varpå A i sin slutkläm använder uttrycket *kooperativa* där *ko* i kan tolkas som en underordnad benämning till *djur*, och *operativa* till *behandla*.

- (10) A: Så ni har börjat behandla djur nu också på Sahlgrenska?
B: Hur så?
A: Ni talar ju så mycket om att vara **kooperativa!**

Metonymi

En talare kan utnyttja olika slags semantiska närhetsförhållanden mellan uttryck. I det första exemplet inser vi att det råder en semantisk närhetsrelation mellan *vegetarian*, *potatis* och *blomkål*.

- (11) A: Beata är verkligen inbiten vegetarian
 B: Ja, nu håller hon ihop med en kille som har **potatisnäsa** och **blomkålsöron**
- (12) A: Du målar som en riktig konstnär
 B: Jaså, det säger du
 A: Ja, en konstnär **använder också pensel**
- (13) A: Vi fann översta delen på en människa när vi var ute med strömmingsskötarna
 B: Herregud! Fann ni ett huvud?
 A: Nej, men en **mössa**

Syntaktisk ambiguitet

Syntaktiska konstruktioner kan ofta ges flera tolkningar. I (14) utnyttjas en sådan möjlighet till tvetydighet:

- (14) Den som inte tror att man blir onykter på vatten,
 har aldrig åkt med **danmarksbåtarna**

I grammatiska termer skulle vi säga att prepositionsfrasen *på vatten* kan tolkas på två sätt: som en adverbialbestämning eller ett prepositionsobjekt.

Metafor

Språkliga uttryck används ibland metaforiskt, det vill säga, med en överförd betydelse. Uttrycket *tappad bakom en vagn* används således ofta för att uttrycka att någon inte är så begåvad och *fallen efter* för att uttrycka en släktskapsrelation, vanligen när det är fråga hästar. Vitsaren, i det här fallet journalisten Ingemar Unge, har vidare använt sig av ljudlikheten mellan efternamnet *Kärre* och ett mer provinsialt uttal av *kärre* och har på så sätt skapat en symmetri mellan *tappad bakom en vagn* och *fallen efter en kärre*.

- (15) Han är inte tappad bakom en vagn men väl **fallen efter en Kärre**

Kort teoretisk diskussion

Vitsandet förutsätter en mycket hög språklig medvetenhet hos både talaren och lyssnaren. Man har ofta säkra intuitioner om teoretiska begrepp som homonymi, polysemi, metonymi, hyponymi, och så vidare. Detta är mycket intressant och egentligen förvånande eftersom duktiga vitsare ofta kan sakna formell träning i språkvetenskap. Det räcker emellertid inte att behärska de rent språkliga medlen som, till exempel i (1), att bilda en ny homonym. En bra vits är, liksom allt annat språkbruk, beroende av en mängd faktorer. Exemplet i (3) blir intressant först när man får veta att talaren A var kung Oscar II; exempel (4) myntades av en engelsk sportjournalist under kappseglingar om Americas Cup någon gång under 1930-talet. Journalisten ansåg att den engelska utmanarbåten förlorade på grund av amerikanarnas tänjande av kappseglingsreglerna. Exemplet (9) myntades i samband med den klappjakt på sikher som vidtog efter mordet på Indiens premiärminister Indira Gandhi. Exempel (12) ger prov på en något sarkastisk vits. *Måla som en riktig konstnär* kan tolkas på flera sätt. I det aktuella exemplet är det inte den konstnärliga kvaliteten som påpekas utan det instrumentella utförandet.

Sammanfattningsvis vill jag framhålla att den framgångsrike vitsaren utnyttjar alla de faktorer som kännetecknar mänsklig kommunikation: behärskning av de språkliga medlen, situationsanknytning (främst med avseende på tid och rum) och kunskaper om världen. Vitsaren måste dessutom göra rimliga antaganden om lyssnarens förmåga, med avseende på de uppräknade faktorerna, att uppfatta poängen. Den avgörande skillnaden mellan vitsande och vanligt språkbruk är att vitsaren med en mycket högre grad av språklig medvetenhet utnyttjar den mångtydighet som egentligen alltid förekommer i språkbruket.